

II. TÜRKÇEDE SES OLAYLARI

Sesler birbirlerine bağlanıp ses öbeklerini oluşturlarken bazı değişikliklere uğrarlar. Çıkış yeri ve biçimi bakımından farklı özelliklere sahip olan sesler, belli hareketler sonucu çıkarılırlarken birbirlerini etkilerler. Bu karşılıklı etkileme belli bir düzen içinde gerçekleşirken, birtakım ses olaylarının da ortaya çıkmasına yol açarlar. Ortaya çıkan bu ses olayları çoğu kez seslerin çıkarılışını kolaylaştırma, farklı sesleri kendi aralarında yakınlaştırarak, benzer ya da eş sesler çıkarma şeklinde olur. Bunun temelinde de daha az çabayla sözcükleri daha kolay söyleme eğilimi vardır.

Türkçe sözcüklerde seslerin birleşmesi sırasında görülen ses olayları şunlardır:

1. Ses Türemesi

Bir sözcüğe ek ya da yardımcı eylem getirilirken sözcükte bulunmayan bir sesin sonradan ortaya çıkmasına ses türemesi denir.

Yardımcı Ses: Türkçede köklerle eklerin doğrudan birleşememeleri durumunda, araya birleşmeyi sağlayıcı yardımcı bir ses gelir. Ünlü sesle biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde araya ünsüz (n,y) bir yardımcı ses; ünsüzle biten bir sözcüğe ünsüzle başlayan bir ek geldiğinde araya ünlü (ı, i, u, ü) bir yardımcı ses girer.

Yardımcı ünsüz

bu bu-n-u

gezi gezi-y-i

şu şu-n-a

Yardımcı ünlü

kız- kız-ı-y-or

çiz- çiz-i-m

kol kol-u-n

Ses türemesi ünlü ve ünsüz türemesi şeklinde ikiye ayrılır.

a. Ünlü Türemesi

Ses özelliklerine veya seslerin birbirleri ile birleşme koşullarına bağlı çeşitli nedenlerden dolayı sözcüğün ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayıdır.

Ünlü türemesi, konuşma ve yazı dilinde farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Konuşma dilinde bazı yörelerde r, l, s ünsüzleriyle başlayan sözcüklerin bazılarının başına bir ünlü getirilerek seslendirilirler.

Recep İrecep limon ilimon

Ramazan İramazan lazım ilazım

Yazı dilinde görülen ünlü türemesi şu biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Pekiştirme yapılırken, pekiştirme eki ile asıl sözcük arasına bir ünlünün getirildiği görülür.

çevre	çep çevre	çepeçevre
yalnız	yap yalnız	yapayalnız
sağlam	sap sağlam	sapasaglam

Bazı sözcüklerin sonuna –cik eki getirildiğinde sözcükle ek arasında bir ünlü türer.

az	azcık	azıcık
bir	bircik	biricik
dar	darcık	daracık

b. Ünsüz türemesi

Türkçede bazı sözcükler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ya da etmek, eylemek, olmak yardımcı eylemleriyle birlikte kullanıldığında son ünsüzü ikizleşir.

his	his-s-etmek	zan	zan-n-etmek
af	af-f-etmek	red	red-d-olmak

Türkçede sözcüğün başında, ortasında ve sonunda görülen ünsüz türemesinin sayısı çok değildir.

2. Ses Düşmesi

Sözcükler ek alırken ya da başka bir sözcükle birleşirken aslı seslerinden birini kaybederler. Bu olaya ses düşmesi denir.

Ses düşmesi ünlü ve ünsüz düşmesi şeklinde ikiye ayrılır.

a. Ünlü Düşmesi

Sözcükte bulunan ünlülerden birinin çeşitli sebeplerden dolayı düşmesi olayıdır. Dilimizde iki heceli bazı sözcüklere ünlü ya da ünlü ile başlayan bir ek getirildiği zaman ikinci hecelerdeki vurgusuz orta hece ünlüsü genellikle düşer .

ağız	ağızından	ağzından
burun	burunu	burnu
gönül	gönülüm	gönlüm
ayır-	ayırıntı	ayrıntı
buyur-	buyuruk	buyruk
akıl	akılı	aklı
sabır	sabır etmek	sabretmek
nakil	nakil etmek	nakletmek
hüküm	hüküm etmek	hükmetmek

Türkçede sonu “r” ünsüzü ile biten fillerden sonra yapım eki getirildiği zaman, aradaki ünlü sesler düşmektedir.

çevir-	çevril-	kıvır-	kıvrıl-
devir-	devril-	çağır-	çağrıl-

Konuşma dilinde Türkçede orta heceler vurgusuz olduğundan zamanla buradaki ünlü seslerin düştüğü görülür.

Yanılış	yanlış
kokulamak	koklamak
içeride	içerde
yayılm	yaylım
süpürüntü	süprüntü

Yukarıda açıklanan ünlü düşmelerine ek olarak, Türkçede biri ünlü ile biten diğeri de ünlü ile başlayan iki ayrı sözcük birleştikleri zaman ünlülerden birisi düşmektedir. Bu olay, ünlü birleşmesi, aşınma, kaynaşma, erime gibi adlarla da açıklanmaktadır.

Aşınma

Daha çok kelime birleşmelerinde görülen bu olayda, ayrı hecelerdeki yan yana gelen ünlüler birleşerek tek bir ünlüde toplanırlar. Bazen de ayrı hecelerdeki ses öğeleri kısaltmaya uğrayarak tek bir hecede toplanır. Yani aşınma, iki veya daha çok ses ögesinin bir öge haline gelmesi durumudur.

Ünlü birleşmesi biçimindeki aşınmalarda ortaya çıkan ünlü ses, bazen önceki, bazen de sonraki hecenin sesi gibi olur. Aşınmanın tam gerçekleşmesi için unsurların şekil ve anlam bakımından birbirleriyle bütünleşmesi gerekir.

ne asıl	nasıl	ne için	niçin
ne ise	neyse	kahve altı	kahvaltı
cuma ertesi	cumartesi	sofra altı	sofraltı
sütlü aş	sütlaç	Yalı ova	Yalova

Kimi birleşik sözcüklerin, yine bir ünlü düşmesiyle aşınması da sık rastlanan ses olaylarındandır. Burada aşınma orta hece ünlüsünün düşmesiyle olur.

koyu vermek	koyvermek	gide gide	gitgide
biri birine	birbirine	kayın ana	kaynana

Ayrıca konuşma dilinde rastlanan, şiirde de ölçüyü sağlamak için aşınma neticesinde ünlü seslerin düştüğü, gösterilmediği görülmektedir.

ne eylesin	n'eylesin	ağlar mı ola	ağlar m'ola
ne olur	n'olur	sever mi ola	sever m'ola

b. Ünsüz düşmesi

Sözcükte bir ünsüz sesin söylenmemesi olayıdır. Türkçede “k” sesiyle biten sözcüklere, yine bu sesi taşıyan bir ek geldiği zaman iç sesteki “k” ünsüzü düşer.

ufakçık	ufacık	küçükçük	küçücük
alçakçık	alçacık	çabukçak	çabucak
yumuşakçık	yumuşacık	sıcakçık	sıcacık

Ayrıca genellikle konuşma dilinde yine bazı seslerin düştüğü görülür.

astsubay	assubay	arслан	aslan
rast gelmek	ras gelmek	üst geçit	üsgeçit
çiftçi	çifçi	serbest	serbes

3. Ünsüz Benzeşmesi

Türkçe sözcüklerde yumuşak ve sert olarak birbirinin karşılığı olan ünsüzlerden, ancak aynı cinsten olanlar yan yana bulunabilir. Buna göre yumuşak ünsüzler yumuşak ünsüzlerle, sert ünsüzler de sert ünsüzlerle yan yana gelebilir.

kaç-da	kaç-ta	süt-cü	süt-çü
şşırt-dı	şşırt-tı	biç-di	biç-ti
seç-gin	seç-kin	sabah-dan	sabah-tan

Türkçe kelimelerde son ses olarak, sert sessizlerin bulunması esastır. Bu nedenle kelime sonlarında yumuşak süresiz b, c, d, g ünsüzleri bulunmazlar. Bunların yerlerine sert sessiz olan p, ç, t, k sesleri bulunur.

4.Ünsüz Yumuşaması

Sözcük sonunda bulunan sert sessizler (p, ç, t, k) iki ünlü arasında kalınca yumuşar ve b, c, d, g, ğ olurlar.

sokak	sokağ	sağlık	sağlığı
kitap	kitabı	armut	armudun
gitmek	gidermek	geçit	geçidi
umut	umudum	ağaç	ağacın
ant	andı	renk	rengi

5. Ünlü Daralması

Dilimizde a, e ünlüsü ile biten sözcüklere yumuşak ön damak ünsüzü g, ğ, y sesleri veya şimdiki zaman “-yor” eki geldiğinde, bu seslerin daraltıcı özelliğiyle a sesi ı, u; e sesi de i, ü olarak değişir. Bu olaya ünlü daralması veya orta hece ünlüsünün değişmesi de denir.

Şimdiki zaman “-yor” ekinin geldiği örnekler:

Oyna-yor	oynu-yor	gelme-yor	gelmi-yor
gözleyor	gözlü-yor	düşleyor	düşlü-yor

başla-yor	başlı-yor	kayna-yor	kaynı-yor
izle-yor	izli-yor	dile-yor	dili-yor

*demek ve yemek filleri de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında araya “y” yardımcı sesi girer. “y” yardımcı sesi de fiil köklerindeki “e” leri “i” ye çevirir.

de-y-e	diye
ye-y-ecek	yiyecek

6. Ünlü Çatışması

Birbirini izleyen iki sözcükten birinin sonunda, ötekinin başında iki ünlünün yan yana bulunması ünlü çatışması olarak adlandırılır.

Ünlü çatışması Türkçede genellikle (-di, -miş, -se) yalın zamanlı ve çekimli eylemlere gelerek birleşik zaman oluşturduğunda ya da ad soylu sözcüklerin çekiminde ortaya çıkmaktadır.

Türkçenin ses yapısında ünlü seslerin art arda gelmesi ve ikiz ünlü söz konusu olmadığından bu gibi ünlü çatışmaları kimi yerde ses düşmesi, kimi yerde de araya y yardımcı ünsüzünün gelmesiyle giderilir.

aldı idi	aldıydı	verdi ise	verdiyse
o idi	oydu	ince ise	inceyse
bu imiş	buymuş	okudu ise	okuduysa

7. Göçüşme

Kelime içinde iki sesin yer değiştirmesine göçüşme denir. Ses aktarımı veya yer değiştirme olarak da adlandırılan bu olay, yan yana bulunan sesler arasında olabileceği gibi diğer sesler arasında da olabilir. Genellikle ünsüzler ve komşu sesler arasında görülmektedir. Eğer göçüşme birbirini izleyen iki ses arasında olmuşsa buna yakın göçüşme, diğer sesler arasında olmuşsa, uzak göçüşme adı verilir. Daha çok halk ve konuşma dilinde görülür.

kibrit	kirbit	ekşi	eşki
köprü	körpü	perhiz	pehriz
yanlış	yalnış	yalnız	yanlız
çömlek	çölmek	meryem	meyrem
ödünç	öndüç	reçel	leçer
satranç	santraç	lanet	nalet
derviş	devriş	memleket	melmeket

8. Ulama

Türkçe sözcüklerin sonunda bulunan ünsüzler kendisinden sonra gelen sözcüğün başındaki ünlüye bağlanarak bitişikmiş gibi okunur.

*Artık demir_almak günü gelmişse zamandan

*Ömrün_oldukça gönül tahtıma keyfince kurul.

